

Сергій Калуцький,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ПРИЄДНАННЯ ПОДІЛЛЯ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕКОНОМІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито проблему становлення колоніального режиму в південній частині Подільської губернії у контексті входження цих земель до складу Російської імперії. Висвітлено вплив географічних, природно-кліматичних і ландшафтних умов на характер експортованої та імпортованої продукції на ярмарки та у крамниці краю, зокрема, губернського центру Кам'яця-Подільського. З'ясовано вплив прикордонного статусу регіону на розвиток торгівельних шляхів руслом Дністра і його приток.

Ключові слова: Поділля, Дністер, Кам'янець-Подільський, торгівля, товар, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

Проблема приєднання Поділля до Російської імперії уже ставала предметом дослідження. Перш за все, слід відзначити ґрунтовну монографію А. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» [22]. Різноманітні аспекти соціально-економічної політики імперської влади у краї вивчали П. Батюшков [1], І. Бондаренко [4], С. Борисевич [5], В. Герінович [6], В. Григоренко [7], В. Гульдман [8], В. Енгель [10], І. Жалоба [12], Т. Ігнат'єва [13; 14], С. Копилов й А. Задорожнюк [16], А. Філінюк і Т. Ігнат'єва [23].

Із приєднанням Поділля до складу Російської імперії у 1793 р. московські урядовці одразу ж розпочали вирішення проблем його адміністративної, господарської та церковної інкорпорації. Ще наприкінці 1792 р. імператриця Катерина II в наказі генералу М. Н. Кречетникову сформулювала низку розпоряджень, які мали не лише забезпечити швидке захоплення подільських земель і здачу фортеці в Кам'янці, але й добитися лояльності місцевої польської аристократії та населення, визнання ними зверхності Петербурга. Зокрема, передбачалося приймати на службу військових Речі Посполитої, які були готові визнати себе підданими імператриці (підтверджувалися навіть їхні звання). Воякам, що не бажали переходити на службу в російську армію, дозволялося, склавши зброю, повернутися в Польщу, або проживати на Поділлі і вести власне господарство [17, с. 10-11].

Катерина II звертала увагу генерала М. Н. Кречетникова на обов'язкове в найближчому майбутньому налагодження діяльності митниць вздовж

русла Дністра, що розділяв нещодавно здобуті землі Російської імперії й турецькі та австрійські володіння. Невдовзі до них було прикомандировано російських офіцерів, які мали керувати їх діяльністю. У Петербурзі наголошували на дотриманні умов прикордонного режиму й санітарних вимог, аби з територій сусідніх держав не потрапляли заразні хвороби, що могли спричинити на Поділлі епідемії [17, с. 11, 49, 56]. Зібране мито із перевезених через кордон товарів мало надходити до російської імператорської казни [17, с. 14]. Для подальшого успішного управління новими землями й ефективного господарювання уряд розпорядився аби представники штабу генерала М. Н. Кречетникова склали детальну карту Поділля з відповідними описами [17, с. 11].

На життя краю істотно впливав його прикордонний характер з необхідністю для Петербурга розквартирування російських військ на територіях, що межували з австрійськими володіннями та Польщею. Це потребувало відповідних фінансових, матеріальних і людських ресурсів. Зокрема, й присутності регулярної армії. Її наявність на Поділлі була пов'язана із дійсним і потенційним опором польської шляхти [17, с. 147-148, 161-162].

Як і на інших колоніальних територіях, що раніше увійшли до складу Російської імперії, уряд опирався на лояльну місцеву аристократію. На Поділлі – це були польські шляхтичі. Тим із них, які заявили про свою прихильність до нової влади, імператриця Катерина II підтвердила права на володіння маєтками, які ними були успадковані, «доки зберігатимуть вони вірність і обов'язок присяги своєї» [17, с. 154]. З представниками тієї її частини, що бунтувала російська адміністрація чинила «з усією суворістю із закоренілими зрадниками і в покарання їх показово для страху іншим». Вони примусово виселялися, втрачали маєтки, відправлялися у заслання [17, с. 156].

За польськими шляхтичами, які вважалися неблагонадійними, і їхніми маєтками організовувався поліцейний нагляд. Навіть за підозрою в діяльності, спрямованій проти влади Петербурга, вони втрачали власність й усі прибутки з неї на користь держави. Змушені були доводити свою невинуватість. Лише за наявності достатньої кількості доказів вірності імператриці їм повертали майнові права на спадкові володіння. Землі польських аристократів, яких визнали винними, роздавалися шляхті, що виявляла своє вірнопідданство. Такі кроки уряду застосовувалися для позбавлення економічної незалежності й впливу в регіоні польських шляхтичів, які чинили спротив російській владі [17, с. 157-158].

Розвиток сільського господарства, торгівлі й виробництва спиртних напоїв стали тими сферами економічного життя подолян, які чи не найбільше цікавили імперських чиновників з генерал-губернаторства. Вони

звертали увагу на обсяги продажу вина й солі та ціни на дані товари. Аби налагодити збір ввізного мита, імператорським двором було поставлено завдання облаштування митниць вздовж нових кордонів держави в зручних для їх діяльності місцях. Перш за все це стосувалося рубежів, які проходили руслом Дністра [17, с. 14-15]. Важливим питанням для російської адміністрації стало налагодження ефективного збору податків із населення Поділля. 15 вересня 1793 р. Катерина II надіслала окремих рескрипт (особистий лист імператриці; монарший указ, що мав силу закону) «про невідкладні збори», яким зобов'язувала генерал-губернатора Т. Тутолміна докласти зусиль для збільшення надходжень у державну казну від митних зборів і оподаткування населення Поділля [17, с. 150-151]. «Невідкладні збори» – податки, які йшли в однойменний департамент у складі міністерства фінансів; до них належали стягнення з продажу спиртних напоїв, тютюну, цукру, нафти, сирників, гербовий і паспортний збори та інші [11, с. 878]. Російський уряд цікавило якою кількістю землі володіли шляхтичі й духовенство [17, с. 317-318].

Поділ Речі Посполитої 1793 р. і приєднання Поділля до Російської імперії безумовно вплинули на торгово-економічний і господарський розвиток краю [15; 21]. У зв'язку з нагальністю придушення спротиву польських шляхтичів, які підтримували повстання Т. Костюшка, і як протест проти страти французького короля Людовика XVI імператриця Катерина II 8 квітня 1793 р. спеціальним указом заборонила здійснення будь-яких торгових операцій з революційною Францією. У такий спосіб Петербург демонстрував підтримку своїх союзників – Австрійської імперії та Пруссії, які воювали проти французьких революціонерів [19, с. 414-417]. На територію імперії не дозволялося ввозити французькі вимірні прилади, інструменти, зброю, тканини, папір, металопрокат, будівельний ліс, щогли, медикаменти, одяг, взуття, велику рогату худобу, горілку, вина, зерно, фураж, фрукти, сухофрукти, цукор, сіль [20, с. 2-281]. Є підстави припустити, що після оприлюднення указу на заборону торгівлі з Францією товари її виробництва зникли з крамниць міст і містечок Поділля й продавалися хіба що нелегально.

Російські урядовці намагалися вжити усіх можливих заходів, аби протидіяти збільшенню контрабандної торгівлі з Францією та не пропускати її продукцію на територію імперії. Відповідно й подільським митникам передбачалося виконувати свої обов'язки з більшою пильністю, як того вимагала імператриця. Її вище згаданий указ зобов'язував їх уважно вивчати торговельну документацію, щоб не допускати ввезення французьких мануфактурних товарів «із земель іноземних, Нам дружніх». Виявлену контрабанду передбачалося знищувати [20, с. 415; 17, с. 164]. Окремим

указом Катерини II від вересня 1794 р. з території Подільської губернії заборонялося вивозити коней [17, с. 165-166]. Найбільш імовірно, це розпорядження було пов'язане з придушенням російськими військами збройного виступу польських шляхтичів під проводом Т. Костюшка. Коні, вивезені за кордон з території імперії, зокрема Поділля, могли використовуватися повстанцями як кавалерійські або у якості тяглової сили.

На цей час уже набрав чинності указ імператриці від 23 червня 1794 р., який розширював межу осілости євреїв і дозволяв їм проживати на теренах Мінської, Ізяславської (Волинської), Брацлавської (Подільської), Полоцької, Могилівської, Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Катеринославської губерній і Таврійської області. Вони отримали право «в губерніях там названих користуватися торгом і міщанськими промислами» [17, с. 188]. Російський уряд ставив за мету скористатися схильністю представників єврейської нації до торговельної й лихварської діяльності. У такий спосіб передбачалося організувати економічну експлуатацію і можливий розвиток українських теренів, приєднаних до імперії. Катерина II добре знала наскільки успішно діячі німецьких держав і Речі Посполитої зуміли використати євреїв для своєї користі [10].

Водночас, розчарувавшись в ідеалах просвітництва через криваві репресії французьких революціонерів, вона застосовувала для цього жорсткі адміністративні методи колоніальної політики. З 1795 р. за окремим указом євреям заборонялося проживати в селах. Місцеві органи влади отримали розпорядження приписувати тих з них, що мешкали в сільській місцевості, до міст і докласти усіх зусиль для їх виселення з сіл. Того ж року на євреїв наклали сплату вдвічі більшого податку, ніж на купців та ремісників християнського віросповідання [10]. Але очікуваних результатів вище описані кроки російського уряду не дали. Євреї налагодили контрабандну тогівлю. Даючи хабарі чиновникам, не сплачували усіх податків і в такий спосіб підривали економічний розвиток Поділля [10].

Проблема контрабанди в південно-західній частині Подільської губернії, в яку були втягнуті як торговці, так і місцеві селяни, спонукала російських урядовців створити прикордонну комісію в губернському місті Кам'янці-Подільському. Катериною II 7 серпня 1795 р. було підписано відповідний указ. Новостворену структуру очолив полковник І. Бароцці, який мав отримувати 1800 рублів на рік. Її представники мали вирішувати торговельні питання з турецькими митниками. За потреби прикордонна комісія могла виїжджати з міста для вирішення поточних справ до підпорядкованих їй митниць. Відповідний «прикордонний карантин» облаштований у Жванці [17, с. 205-207]. Вона також налагоджувала шляхи сполучення з Катеринославською губернією та Вознесенським намісництвом

для зручнішого вивозу товарів й розвитку торгівлі з наддніпрянськими територіями [17, с. 207-208].

Після придушення шляхетського повстання, зречення від престолу польського короля Станіслава II Августа й третього поділу Речі Посполитої російський уряд продовжив активне господарське освоєння подільських земель [9; 17, с. 182-184]. З ним було пов'язано створення низки описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема, подільського губернського землеміра К. Екстера [16].

Автор опису звернув увагу, що більша частина населення Поділля займалася хліборобством, а євреї – різними промислами, ремеслами, шинкуванням по корчмам й орендою земельних господарств. Єврейські, грецькі та вірменські купці контролювали торгівлю імпортованими товарами, а продаж сільськогосподарської продукції здійснювався самими місцевими землевласниками [18, с. 25, 43; 16, с. 11-14]. Продавати товари за кордоном мали право купці першої гільдії, другої – торгували гуртом лише на території Поділля, третьої – реалізовували свій дрібний крам у Кам'янці-Подільському і на повітових ярмарках [24, с. 109-110].

Найбільшими торговельними центрами краю були губернське місто Кам'янець і повітове Могилів. Купцями, як правило, ставали переважно євреї. Торгівлею займалися й декілька вірменських і грецьких родин. Німецьких та італійських купців було мало [18, с. 53-54]. Вони доставляли місцеву продукцію для продажу до Волинської, Київської і Новоросійської губерній, а також до Австрії, Пруссії та Османської імперії. З Поділля до Галичини, Угорщини й німецьких міст вивозилися велика рогата худоба, свині, пшениця, ячмінь, мед, віск, аніс і поташ. У Молдавії продавалися подільська пшениця та ячмінь, а імпортувалися сіль, прянощі, волоські (румунські) вина й турецькі мануфактурні товари. З Туреччини надходили тютюн, сушений виноград, італійські й румунські вина, з Угорського королівства – вина, з Галичини – сіль. З Лейпцига єврейськими купцями завозилися різноманітне сукно, байка, полотно, атлас, панчохи, хустинки та інші товари [18, с. 53-54]. У внутрішні терени Російської імперії з Поділля вивозилися фрукти, а звідти доставлялися цукор, кава, чай, різноманітні тканини, меблі, залізо. За свідченнями сучасників, на Поділлі спостерігався надлишок продуктів, тому їх вивозили на значно більшу суму, ніж завозилося з-за кордону [18, с. 22]. Не вистачало лише солі. Її імпортували з австрійської Галичини, Молдавського князівства та Криму. Зокрема, у 1805 р. з Галичини було завезено 70600 пудів солі, з Одеси – до 200000 пудів, Молдавії – 257606 пудів [18, с. 54].

Російські чиновники, аналізуючи торговельні зв'язки Поділля з іншими регіонами та сусідніми державами, помітили, що на початку 1800-х рр. значно більшої ваги набув південний торговельний напрям. Це стало мож-

ливим завдяки налагодженню поставок товарів Дністром та створенням нових торговельних шляхів на південь, до чорноморських портів. Митний збір із завезених на територію Подільської губернії іноземних товарів здійснювали дві митниці. Одна розташовувалася поблизу міста Могилів, а друга – у селі Ісаківці, неподалік від місця впадіння Збруча в Дністер [16, с. 13-14].

Імператорську адміністрацію цікавив розвиток водних шляхів сполучення Поділля. К. Екстер зробив детальний їх опис. Він констатував труднощі судноплавства найбільшою річкою губернії – Дністром, де їх створювали мілини і броди. Зазначав, що сучасне йому судноплавство розпочалося тут 1801 р. і здійснювалося поромами та півбарками, які ходили до Акерманської затоки та Одеси. Сучасники відзначали великий потенціал налагодження вилову риби на Дністрі. Річка була переповнена осетрами, чечугами (стерляддо), севрюгами, сомами, вирезубами, шуками, окунями, йоржами, линями, лящами, в'юнами, карасями, коропами, минями, плотвою, мареною, хватами та іншими видами [16, с. 11-13].

Імперським урядовцям був помітний потенціал Поділля в заготівлі й продажу будівельного лісу, який підходив «навіть на корабельне будівництво» [18, с. 17]. У лісах Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Лeticівського, Літинського, Ольгопольського, Пооскурівського та Ушицького повітів переважали такі породи дерев як дуб, граб, клен, береза, вільха, осика, верба, берест, ясен, явір, в'яз. Було мало ялин і сосен, для яких не підходили місцеві ґрунти [18, с. 17; 8, с. 153-154]. У Балтському, Могилівському та Ямпільському повітах, у яких переважав степовий ландшафт, вкрай не вистачало будівельного лісу [18, с. 17]. Сосновий ліс, за необхідності, сплавлявся Дністром із Галичини [18, с. 19].

Отже, на підкорених теренах Поділля Російською імперією застосовувалися типово колоніальні методи управління й економічно-господарського адміністрування. Вони передбачали наявність імперських військ на території краю, перевагу екстенсивних методів господарювання, економічний податковий визиск. В їх реалізації колоніальна влада опиралася на лояльних представників польської шляхти, які здійснювали політичний провід, та євреїв, що почали концентрувати у своїх руках фінансовий капітал.

Список використаних джерел і літератури

1. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типогр. товарищ. «Обществ. польза», 1891. – 264, 99, [1] с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

4. Бондаренко І. В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) / І. В. Бондаренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 218-222.
5. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) / С. О. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84-91.
6. Геринович В. О. Кам'яничина. Ч. II / В. О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1-138.
7. Григоренко В. О. Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матер. Міжнар. наук. конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 131-135.
8. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1889. – II, 414, 63, [32], 4 с.
9. Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши. 23 декабря 1794 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://hrono.info/dokum/1700dok/1794polon.php>
10. Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России (Евреи в период формирования абсолютизма в России) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-3.htm>
11. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб: Изд-во Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1897. – Т. XX А (40): Наказный атаман-Неясыти. – 960, II, 2 с.
12. Жалоба І. В. Питання вільного судноплавства Віслою, Дністром і Прутом у міждержавних стосунках Австрії та Росії (остання чверть XVIII – 70-ті роки XIX ст.) / І. В. Жалоба // Матеріали IV Буковинської Міжнар. іст.-краєзн. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 198-203.
13. Ігнат'єва Т. В. Особливості торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т. В. Ігнат'єва // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяч. 85-й річниці Української національно-демократичної революції. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т: інформ.-видав. відділ, 2002. – Т. 1. – С. 73-75.
14. Ігнат'єва Т. В. Боротьба з контрабандною торгівлею в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. / Т. В. Ігнат'єва //

- Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т: інформ.-видав. відділ, 2005. – Випуск 4, т. 1. – С. 120-123.
15. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekaterina2.com/doc/8.php>
16. Копилов С. А. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела / С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк // Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 3-16.
17. Материалы для истории Подольской губернии. – Каменец-Подольск: [Б. и.], 1885. – 318, X с.
18. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., авт. Вступ. статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 123, [1] с.
19. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796 гг. – 974 с.
20. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XLV: Книга тарифов. – 701 с.
21. Тархов С. А. Изменение административно-территориального деления России за последние 300 лет [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://geo.1september.ru/view_article.php?ID=200101502
22. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.
23. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні відносини Правобережної України і Бесарабії в першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 191-202.
24. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno: Drukiem Jozefa Zawadzkiego typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1820. – Т. I. – 14, 349, [3] s.